

Första världskrigets utbrott sett från rysk horisont

av Carl Johan Ljungberg

TITEL:

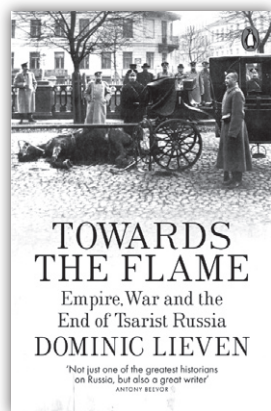
Towards the flame: Empire, war and the end of Tsarist Russia

FÖRFATTARE:

Dominic Lieven

FÖRLAG:

Allen Lane 2015

MEDAN EUROPA UPPLEVER sin kanske tyngsta kris sedan 1945 väcker våra historiker nytt intresse för det första världskriget med dess komplexa orsaker och verkningar. Av alla de böcker och tv-dokumentärer som kommit söker flertalet förklara förspelet till 1914 på basen av inomeuropeiska faktorer. Bara få ser det dåtida skeendet från öster. Ändå var Östeuropa djupt inblandat i kriget och dess förspel, varför insikt om dess och Rysslands roll liksom om hur landet sköts åsido i Versaillesfreden krävs om man vill bedöma denna ödesdigra period.

I boken söker författaren, som är rysk-brittiske historiker, visa hur ryska politiker och diplomater påverkade händelserna. Han berör även i vad mån centrala ryska beslutsfattare och ryska felbedömningar kan sägas ha haft delskuld i kriget.

Att flera gestalter i Lievens ryska släkt tjänat tsardömet på höga poster gör att han har kunnat tolka dokumenten med den insattes övertag. Brev, depescher och protokoll bidrar till en tydlig och personlig bild av hur händelser och beslut före 1914 sågs av centrala aktörer i S:t Petersburg. Män som Grigorij Trubetskoj, Aleksandr Izvolskij, Alexander

Benckendorff och Sergej Sazonov kom liksom deras kritiker från en social elit med delade synsätt, på samma gång patriotiska och kosmopolitiska. Medan Lieven skildrar bärande händelser som Trippelententen, Balkankrigen och 1912-13, krisen 1914 och de första krigsåren anar man att den bild som i dag serveras, av en dåtida korrupt rysk maktelit styrd av auktoritära idéer och egenintresse, är förenklad eller felaktig.

Hur tedde sig då läget i Europa kort före 1914 från rysk diplomatisk och militär synpunkt? Klart är först att den dåtida ryska självbilden var svag. Man insåg sitt underläge mot ett Europa som många ryssar ville tillhöra, även om de sk slavofilerna höll på en mer gammalortodox identitet. För sin självbild behövde Ryssland känna sig överlägset mer utvecklade länder. Ett sådant var Turkiet. För att ryssarna skulle betyda något i världen måste de givetvis även äga kontroll över sitt eget stora rike. Den ryska tonvikten på centralstyrning, statlig byråkrati och en hemlig polis, och rannan, speglar enligt Lieven en djup rädsla för anarki och sönderfall som ärvts av senare regimer.

Lieven ser även det ryska intresset för geostrategi som begripligt och ganska rationellt. Europas makter förstod däremot inte, att den geopolitik de själva tillämpade i sina intresseområden också färgade Rysslands beräkningar. Inte minst gäller detta Ukraina, som med sin tunga roll vid ryska rikets framväxt, sina bördiga jordar och sin ökande industri var vitalt för Ryssland. Att också Österrike för kriget innehaft delar av Ukraina visar hur detta genom tiderna slitits mellan Ryssland och Europa. Lieven ser freden mellan Tyskland och Bolsjevikryssland i Brest-Litovsk inte bara som en rysk nesa utan som allmänt geostrategiskt ödesdiger. Med denna separatfred rycktes Ukraina ur Rysslands händer och blev i praktiken en tysk lydstat.

Hade Brest-Litovsk-freden bestått kunde utvecklingen ha förlöpt annorlunda. Med bolsjevikrevolutionen 1917 och ett försvagat Ryssland kunde Tyskland ha blivit det första världskrigets segrare och Kontinentaleuropas främsta stormakt. Med separatfreden och med bolsjevikregimen miste Ryssland nu sitt inflytande, i varje fall till dess att Sovjetregimen hunnit befästas. Man fick inte delta i Versailleskonferensen och bidra att omforma Europa. Härav följde även, enligt Lieven, att ”en djup misstänksamhet och antipati mellan ryssarna och deras tidigare brittiska och franska allierade underminerade försöken att bromsa Hitler och undvika ett andra världskrig”.

Före kriget hade Europa förenats såväl av ökade kontakter som av gamla kungliga släktband, men avund och ökande intressekonflikter fick nu centrifugal verkan. I det uppstigande Tyskland såg man misstroget på Storbritannien, medan detta i sin tur såg Tyskland som en rival. Ryssland oroades i sin tur av det tyska uppsvinget, medan alla europeiska länder fruktade – och genom sin

fruktan överdrev – såväl den ryska styrkan som expansionsviljan.

Den ryska ledningen var splittrad. Det gäller inte minst de olika konfliktzonernas inbördes vikt: Fjärran östern, Bosporen och konfliktområdena nära Europa. Tsaren ville med förlusten mot Japan i minnet stärka flottan; andra önskade skapa en slagkraftig armé. En orosfaktor för ryssarna var det otomanska rikets kontroll av Bosporen, vilken hindrade ryska fartyg att ta sig in och ut från Svarta havet. Kunde denna passage erövras, eller neutraliseras? Var den värd att slåss för? Att internationalisera utloppet försvårades av det starka turkiska motståndet.

Den region som kom att utlösa kriget var ändå Balkan. Detta sågs kring 1900 som en outvecklad, närmast kolonial del av Europa. Den hade en komplex, konfliktfylld historia och där hade förts två krig kort före skotten i Sarajevo. Ryssland stod här av tradition nära Serbien. Efter Österrikes ultimatum beslöt den ryska ledningen att aktivt stödja denna bundsförvant. Ryssarna önskade dock balansera denna mot dess antagonist Österrike, mera än bara hålla Serbien bakom ryggen. Från rysk sida sökte man även få Tyskland att lägga band på ledningen i Wien, men detta var som bekant förgäves.

Medan spänningen steg, kom besluten givetvis att i ökad grad beröra den ryska militärledningen. Hur effektiv var då denna, utifrån de mål som statsledningen uppsatte? Lieven skriver: ”Krigsministeriet skötte i själva verket den krigstida militärekonomin mycket bättre än kritikerna har hävdad”. Ministeriets insats tål på flera sätt, menar han, att jämföras med de ganska ineffektiva civila krigsindustrikommittéerna. För Rysslands militära beredskap och slagkraft var de stora avstånden och det glesa järnvägsnätet ett stort hinder. Landet behövde mobilisera tidigare än de europeiska staterna. Av motståndarna Tyskland och Österrike

tolkades de tidiga trupperörelserna i sin tur som tecken på aggressivitet, fast de motiverades av den ryska beredskapens särskilda krav. Att Ryssland 1905 hade besegrats av en förment andrarangsmakt – Japan – gav även den civila och militära ledningen skäl till oro. Att de flesta ryska soldater förväntades slåss långt från sina hem sänkte deras motivation. Det ryska försvaret hämmades av manskapets brist på sammanhållning och motivation.

Historiker som skildrat detta skede har med facit i hand ofta ansett att tsaren, hans rådgivare och militärledningen hindrade en utveckling som man antagit skulle gå i liberal riktning. Lieven menar att dåtidens liberala politiker räknade med att tsardömet måste falla liksom att kriget med dess manspillan, tunga kostnader och skador på civilsamhället skulle påskynda detta. Kalkylen må ha ansetts beräknande och av en del närmast landsförrådsk, men den bars upp av starka tidsströmningar.

På europeisk nivå bevakade i sin tur staterna noga varandra. De saknade i och för sig inte vilja att lösa konflikter. Många erinrade sig hur Wienkongressen och dess principer skapat fred i ett sekel. Samtidigt bidrog tidens omstöpning av staterna till att ett hårdare slags maktbalanstankar och politisk darwinism frodades. Det var geopolitikens stora tid. Det hjälpte inte att Europas stater sökt förekomma krig. Mellan 1879 och 1894 slöts i det syftet såväl flera politiska som handelsallianser. Europa blev knappast mera förutsägbart och fredligt. Misstron bestod, och 1914 blev dessa allianser tvångströjor. Som Lieven skriver: ”Det europeiska statssystemet med sex oberoende stormakter var alltid hotat av upplösning och krig. Stormaktsrelationerna före 1914 var ett riksfyllt spel som ägde drag av bluff och risktagande. Som ovan har påpekats bedrevs spelet bakom en oklanderlig fasad av ancien régime-diplomati under stän-

diga beräkningar av vilken makt rivalerna ägde och i vad mån de var villiga att sätta styrka bakom sina krav”.

Boken belyser det klassiska dilemmat att både politiker och militärledning när krig syntes hota hade bristfällig information om motståndarnas avsikter. Diplomaterna skrev rapporter som ofta var insiktsfulla och i en del fall lysande. Monarker, luttrade av historisk erfarenhet, bidrog med sina synpunkter. Dessa rollinnehavare var i en tid utan massmedier och moderna kommunikationer dock inte allvetande. I centrala fora saknades korrekt information vilket utlöste missförstånd och felaktiga beslut. Fördomar och känslor fick onödigt spelrum. Den ryske stabschefen Zjilinskijs stolta löfte att två veckor efter ett krigsutbrott slå den tyska armén i öster för att hindra den att slå ut Frankrike belyser en sådan obetänksamhet. Zjilinskij bar stort ansvar för att Rysslands armé tvangs börja slåss vid Tannenberg innan tillräckliga resurser var disponibla.

En viss motvikt fanns nog mot geostrategins och den uppblåsta nationalismens inflytande. Den bestod av att de styrande ägde en yrkesetik och en viss kulturell referensram som höll dem tillbaka, om inte annat därför att man inte ville tappa ansiktet inför sina jämlingar. Rysk utrikespolitik styrdes 1914 av män med liberala värderingar. Ingen sådan person skulle exempelvis ha drömt om att starta krig för att lösa inrikes problem. Lojalitet och respekt för rådande hierarkier fick ändå många i den inre kretsen att hålla tillbaka sin mening.

Problemet var också att nya slags aktörer trätt in i leken. Lieven pekar för Rysslands del på de revolutionärer som börjat agera kraftfullt men också på den nya national-liberala opinion som fått röst i den ryska pressen och vunnit mark även i den дума (riksdag) som inrättats efter 1905 års folkupplopp. Medan de högre ämbetsmännen

och militären var ovilliga att kasta landet in i ett krig, hördes i pressen och i duman krav som de ledande knappast kunde förbigå. Pressen spred illusioner och krav som ökade Europas oro för ett fientligt Ryssland. ”En nyckelfaktor var den ryska pressens djupa oansvarighet” skriver Lieven apropå 1905 års händelser. Ett decennium senare skrev den brittiska ambassaden i S:t Petersburg att ”den ryska pressen är mycket mera angelägen att värna de slaviska intressena än att bevara freden”.

Rysslands ledning tvangs göra svåra bedömningar. Hur skulle Storbritannien ställa sig i det fall Tyskland angrep någon grannstat? Utrikesminister Grey insåg i sin tur att hans imperium nu hotades av starka rivaler. Då var britternas klassiska metod att manipulera Europas maktbalans överspelad. När Grey förklarade, att han tänkte agera på ”lämpligt” sätt beroende på hur konflikten utvecklade sig, ökade det den ryska osäkerheten. Bara att behöva räkna med en tysk-brittisk allians mot Ryssland var en mardröm.

Vissa omständigheter väckte naturligtvis tillit. Krigsåret 1914 var Ryssland onekligen bättre rustat än 1905, dess folk mindre upprorsbenäget och ledningen mer enad än då. Samtidigt rådde en allmän känsla av frustration. Många önskade sig reformer men de centrala statsorganen (exekutiven och de båda kamrarna) var oeniga, varför utsikten till reformer var liten. När tsaren såg hur statsorganen tävlade inbördes, sökte han utvägen att själv ta sig mer makt, medan duman och statsrådet blev konsultativa organ. På detta sätt bäddade tsaren dock mera för kritik för envælde, vilket påskyndade hans eget och tsardömets fall.

Den utlösande faktorn till kriget var dock inte inrikespolitisk. Den beräknande attityd som stormakterna visat genom att göra för-

siktiga framstötningar med foten på bromsen, bröts när Österrike riktade sitt kända ultimatum till Serbien. Detta land hade visserligen utvecklat en närmast hänsynslös nationalism, samtidigt som i man i Wien inte ville förstå denna rörelses styrka. Serbien vredgade också de ansvariga i S:t Petersburg vars tålmodighet redan var prövad.

Med Österrikes ultimatum tändes nationsäran och revanschbegäret på allvar. Det snabba krigsutbrottet kom sig av en klar tysk-österrikisk strategi att krossa Serbien innan stormakterna hunnit blanda sig i, och utan att förhandlingar hunnit påbörjas. Dessa stater försäkrade också Ryssland att krig var oundvikligt. Därmed tog händelserna sin egen riktning. Lord Grays ord om hur ljusen släcktes i Europa kunde många dela. Den ryska eliten profeterade privat och i brev om tsardömets fall. Den anade även, att den revolution nu kunde inträffa som ännu 1905 hade avvärjts.

Dominic Lievens bok har ett budskap till det väst som åter tänker i aggressiva vän- och fienderelationer, och där ”den andres” synpunkter förringas. Han menar samtidigt att förlorarna Ryssland och Tyskland kunde ha blivit styrande makter i Europa, om de undvikit krig och satsat på ekonomisk uppbyggnad. Han framhäver att politiken bör ledas av personer med bildning och erfarenhet. En stats självhävdelse får inte drivas så långt, att en motståndare tvingas tappa ansiktet. Här påvisas för- och nackdelar med Rysslands storlek och geostrategiska läge, och framhävs Ukrainas ödesdigra roll.

Lievens bok fördjupar inte bara synen på hur Ryssland tänker. Den ger även ett bidrag till krigets och fredens psykologi.

Författaren är fil dr och fri skriftställare.